

*Т. Г. Гончарук*

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ОДЕСИ НОВОЇ ДОБИ  
В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1920-х рр.:  
ГОЛОВНІ НАПРЯМКИ ТА ЗДОБУТКИ**

Гончарук Тарас Григорович, доктор історичних наук, професор,  
tarasiy2004@ukr.net

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова  
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65000, Україна

**АНОТАЦІЯ**

У статті аналізуються праці українських радянських дослідників 1920-х рр., присвячені новій історії Одеси. Зокрема розглядаються розвідки із зазначеної проблематики М. Слабченка, О. Оглоблина, І. Бровера, О. Рябініна-Скляревського та інших вчених. За напрямками проаналізовані здобутки на ниві соціально-економічної історії, історії науки освіти та культури, історії громадських та революційних рухів. Вказано, що значним здобутком історіографії 1920-х рр. було визначення місця та ролі Одеси в загальноукраїнських історичних процесах нового часу.

**Ключові слова:** історіографія 1920-х, історія Одеси.

*Т. Г. Гончарук*

**ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ ОДЕССЫ НОВОЙ ЭПОХИ  
В УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 1920-х гг.:  
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ДОСТИЖЕНИЯ**

**Гончарук Тарас Григорович**, доктор исторических наук, профессор, tarasiy2004@ukr.net

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова  
ул. Дворянская, 2, г. Одесса, 65000, Украина

**АННОТАЦИЯ**

В статье анализируются работы украинских советских исследователей 1920-х гг., посвященные новой истории Одессы. В частности, рассматриваются разведки по указанной проблематике М. Слабченко, А. Оглоблина, И. Бровер, А. Рябининой-Скляревского и других ученых. По направлениям проанализированы достижения на ниве социально-экономической истории, истории науки образования и культуры, истории общественных и революционных движений. Указано, что значительным достижением историографии 1920-х гг. было определение места и роли Одессы в общеукраинских исторических процессах нового времени.

*Ключевые слова:* историография 1920-х, история Одессы.

*T. G. Goncharuk*

**THE EXPLORATION OF THE MODERN HISTORY OF ODESA  
IN UKRAINIAN SOVIET HISTORIOGRAPHY IN THE 1920S:  
THE MAIN COURSES AND ACHIEVEMENTS**

**Taras Goncharuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor, tarasiy2004@ukr.net

Odesa National University named after I. I. Mechnikova  
vulitsya Dvoryanska, 2, Odesa, Odesa region, 65000

**ANNOTATION**

The works of Ukrainian Soviet explorers of the 1920s devoted to the modern history of Odesa are analyses in this article. For example, the author examines the thematic explorations of M. Slabchenko, O. Ohloblyn, I. Brover, O. Riabinin-Skliarevskiy and other scientists. The achievements on the fields of socio-economic history, history of science, education and culture, history of social and revolutionary movements are studied on directions. The author also underlines the

determination of the place and role of Odesa in the all-Ukrainian historical processes of modern times as the significant achievement of historiography of the 1920s.

*Key words: historiography of the 1920s, history of Odesa.*

Одеса — найбільше на початок ХХ ст. за населенням місто України, безперечно відіграла помітну роль у вітчизняній історії. Проте у дореволюційній літературі розвиток Одеси розглядався майже виключно у контексті історії Російської імперії. Нові підходи до вивчення минулого запанували в історіографії радянських років. Чи не найцікавішим періодом розвитку цієї історіографії були 1920-ті рр., коли, за словами Олександра Оглоблина, «українська советська історіографія... була українською, але не советською» [1, с. 6]. Природно, що у вказаний період з'явилися нові підходи і до вивчення минулого Одеси нового часу («золотої доби» розвитку цього міста). Праці окремих авторів 1920-х рр. зі вказаної проблематики вже були предметами численних наукових досліджень. Зокрема, можна вказати на створене колективом авторів енциклопедичне видання «Одеські історики» під редакцією Віктора Савченка [2], в якому подано не лише біографії істориків Одеси, але й аналіз їхнього творчого доробку, в тому числі щодо дослідження минулого рідного міста. Однак існує необхідність комплексного дослідження досягнень українських радянських істориків 1920-х рр. з вивчення історії Одеси. Метою пропонованої статті є здійснення такого історіографічного дослідження щодо періоду нової історії Одеси із визначенням найсуттєвіших здобутків науковців 1920-х рр. на цій ниві за напрямками їхніх досліджень.

Передусім, на нашу думку, слід звернути увагу на дослідження з соціально-економічної історії. Адже саме з особливою увагою до цієї проблематики Дмитро Багалій пов'язував характерну особливість досліджень прихильників досить популярного у історіографії 1920-х рр. «марксистського підходу» (беремо в лапки, бо сучасні історіографи ставлять під сумнів доцільність вживання цього терміна для багатьох досліджень вказаного періоду), відносячи до провідних представників цього підходу і одесита академіка Михайла Слабченка [3, с. 107–109]. Останній, звичайно, не міг не звернути увагу на мину-

ле Одеси у своїх дослідженнях, зокрема у фундаментальній двотомній праці «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.». В ній історик особливу увагу приділив експорту збіжжя з Одеського порту, розвиткові місцевої промисловості, становищу робітників міста та ін. Цікаво, що джерелами з історії Одеси нової доби для академіка слугували не лише опубліковані та рукописні матеріали, але й власні спогади. Так М. Слабченко, «за власними споминами з життя на каменоломнях в підгородніх одеських селах: Нерубайських та Усатових хуторах і Кривій балці», наводив такий опис життя місцевих каменярів: «В Одеських підземних каменоломнях робітники не виходили цілими тижнями на свіже повітря, спали в «припорах» на соломі, котру поливали водою, щоб вона пріла й через це зогрівала тіло, праця тяглась до 18 год. на добу з невеличкими перервами на їжу, харч був сухий — хліб, тараня, взимку сало, — запивався водою; відсутність вентиляції, брак освітлення, важкий дух, завали через відсутність технічного догляду, «мордобой» з боку старшого робітника, пробуджування стусанами, відлічки від платні, споювання сивушною горілкою, скажені ціни на продукти й т. ін. характеризували загальний стан каменярів» [4, с. 147, 150]. Стрімке зростання товарообміну Одеси (передусім експорту збіжжя) в першій половині XIX ст. розглядалося М. Слабченком, як показник орієнтації українського господарства дореформеної доби на світовий ринок. «Українське господарство XIX ст. перед 1861 р., — писав він, — являється об'єднаним і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів — до Чорного моря, зв'язаним різними шляхами зі своїм закордонним споживачем» [5, с. IV]. Прихильником південної орієнтації українського господарства був і тогочасний економіст Костянтин Воблий, який, зокрема, писав: «... на Україні можна зазначити... одну нитку, яка зв'язує всю її господарчу історію: наша людність стихійно тяглася до Півдня, до теплого моря» [6, с. 211].

Досить схожими до оцінок М. Слабченка були погляди на історію української економіки XIX — початку XX ст. іншого відомого представника «марксистського підходу» в історіографії 1920-х рр. вже вище згаданого О. Оглоблина (як відомо, саме висновки О. Оглоблина та М. Слабченка стали основою концепції М. Волобуєва про Україну як економічну колонію «євро-

пейського типу» в складі Російської імперії [7]). Не дивно, що О. Оглоблин у своїх дослідженнях також особливу увагу приділяв Одесі, але здебільшого не як центру українського експорту, а як пункту імпортової та транзитної торгівлі. О. Оглоблин, зокрема, першим присвятив спеціальне ґрунтовне дослідження одеському порто-франко 1819–1859 рр. Оцінюючи це явище з боку українських економічних інтересів, він виявив як негативні, так і позитивні наслідки його дії для господарства Наддніпрянщини [8]. Щодо останніх історик зазначав: «...український дідич... мав право гадати, що порто-франко — річ взагалі непогана, бо дешево міг дістати в Одесі або з Одеси усе потрібне йому і то доброго закордонного ґатунку» [9, с. 46]. Вивчаючи транзитну торгівлю XIX ст., О. Оглоблин вказував, що всі її три традиційні для України напрямки: західноєвропейський, російський та польський у цей час були пов'язані з Одесою (маршрути: Лейпціг — Одеса; Москва — Одеса; Варшава — Одеса та ін.). Історик вважав, що необхідність захищати інтереси одеського транзиту впливали й на зовнішню політику імперії (стосовно російсько-турецької війни 1806–1812 рр. він, зокрема, писав: «Інтереси одеського торгу, зокрема, транзиту, не припускали, щоб вплив Росії на територію Буджака і дунайський торговельний шлях міг бути не забезпечений» [10, с. 49]).

Дослідження соціально-економічної історії, започатковані М. Слабченком та О. Оглоблиним, продовжували вчені, що у 1920-х рр. належали до молодого покоління науковців. Учень М. Слабченка Ісак Бровер у своїй монографії «Україна на переломі до промислового капіталізму», зазначаючи, що «найвидатніше місце в закордонній торгівлі України посідала Одеса, торговельному обігові якої в деякій мірі сприяло заведене тут з 1817 року порто-франко» [11, с. 67], вказував на велику роль Одеського порту у ввезенні на українські терени машин та механізмів, експорті української сільськогосподарської продукції (збіжжя та вовни) та ін. [11, с. 10, 24, 31]. І. Бровер звертав увагу й на складності, що чекали в Одесі на поміщиків, які намагалися продати збіжжя без посередників. «Коли чумаків відправлено з хлібом до Одеси, — зокрема, писав історик, — поміщик або його довірений їде туди уперед; підшукує покупців. Рідко щастить йому продати хліб просто в контори тих торгових домів, що торгують із закордоном. Майже завжди він має

діло з другорядними торговцями, що скуповують великі партії хліба на перепродаж негоціантам» [11, с. 25]. Серед інших учнів М. Слабченка, що розглядали історію Одеси в рамках досліджень соціально-економічної історії України, слід також згадати Михайла Бачинського, який вивчав соціально-економічні погляди діячів Південної України дореформеної доби, констатуючи значний вплив на їхнє формування успіхів одеської торгівлі і створення в Одесі 1828 р. Товариства сільського господарства Південної Росії [12–22–23]; Тараса Слабченка, який звертав увагу на одеську торгівлю у зв'язку з вивченням аграрних криз в Україні XIX ст. [13, с. 63]; Олександра Варнеке, що звертався до цієї ж проблематики у зв'язку з історією будівництва в Україні залізниць та ін. [14, с. 11].

Автор нарису з історії чумацтва Назар Букатевич, який (у світлі наведеної вище цитати М. Слабченка) вважав одним зі своїх завдань «з'ясувати економічну й соціальну суть чумацтва в XIX ст. та ролі й місце його у ваготінні українського господарства до «Чорного моря» і «закордонного споживача» [15, с. 36], також не міг не звернути увагу на Одесу. Між іншим, Н. Букатевич зазначав, що значення Одеси відбилося й в системі чумацьких доріг, які прямували до цього центру. «Значна кількість чумацьких шляхів розходилася віялорізно від Одеси по колишній Херсонській губернії, а далі переходила в сусідні губернії: Подільську, Київську, Полтавську, Катеринославську й Таврію», — писав Н. Букатевич, далі характеризуючи головні шляхи цього одеського чумацького «віяла», що охоплювали всю Правобережну Україну [15, с. 70–71]. Додатком до вказаної праці Н. Букатевича стала розвідка Федора Петруня «Мапа шляхів України першої половини XIX століття» з відповідною мапою до неї. Вона, а також інші праці згаданого автора (зокрема, стаття «Старовинні шляхи Оденцини» [16, с. 37, 39–40]) також ілюстрували важливість Одеси як економічного центру, до якого у XVII–XIX ст. прямувала ціла мережа транспортних артерій. Як дослідник історії картографії, Ф. Петрунь також приділив увагу періоду історії Одеси, коли вона мала назву Качибей та Хаджибей. Його стаття «Качибей на старинних картах» [17] не втратила своєї актуальності досі й була перевидана 2015 р. [18, с. 149–155]. Тут слід відзначити, що хоча тодішня історіографія переважно відійшла від дореволюційної офіцій-

ної тези про заснування Одеси в 1794 р. (принаймні зі списку офіційних тодішніх одеських свят «дата заснування» була виключена) [19, с. 19], проте значних відкриттів щодо історії Хаджибея (Одеси) у вітчизняній історіографії 1920-х рр. здійснено не було.

Поруч з дослідженнями соціально-економічної історії історики 1920-х рр. звертали увагу на минуле Одеси нової доби й у зв'язку з вивченням історії науки, освіти, культури. Тут дослідники переважно продовжували традиції, закладені у до-революційний період. Проте для праць 1920-х рр. вже були характерними: показ впливу на культурні явища соціально-економічних процесів, особлива увага до діячів, які мали прогресивні погляди, а також критичне ставлення до політики царського уряду. Ілюстрацією може стати розвідка Михайла Гордієвського про діяльність в Одесі Миколи Пірогова [20]. Стосовно цього напрямку досліджень варто згадати статтю Андрія Музичка, присвячену виданню 1834 р. першої в Одесі української книжки [21].

Звичайно важливим для радянської влади напрямком досліджень було вивчення історії громадських та революційних рухів. Тут приділялася увага ролі Одеси в історії руху декабристів, народництва, зародженні робітничого руху (зокрема, створеному тут 1875 р. Південноросійському союзу робітників), революційних подіях 1905–1907 рр. та ін. (увагу до яких приділено в тому числі й у вищезгаданій праці М. Слабченка). Проте дослідження в цій царині мали суттєві відмінності від тих, що здійснювалися в СРСР пізніше. Зокрема, українські історики 1920-х рр. розглядали революційні рухи ХІХ — початку ХХ ст. у зв'язку з масонством, національними визвольними рухами й в першу чергу українським визвольним рухом. Щодо вивчення визвольних рухів першої половини ХІХ ст. цікавими були праці Юліана Оксмана, зокрема стаття щодо одеського «гнізда змови» 1825 р. В ній історик дослідив підстави, що спонукали царя Миколу І, у зв'язку з розслідуванням повстання декабристів, висловити побоювання, «що в Одесі повинно бути гніздо змови», стверджуючи, що побоювання ці «виходили з тверезої оцінки тої загрози ладові... що з виключною яскравістю визначилися перед початком [18]20-х років саме в районі, що тяжів до Одеського порту», хоча й «в момент грудневого

повстання [1824 р.] Тульчин і Васильків несподівано одначе заслонили Київ і Одесу» [22, с. 166]. Слід вказати, що погляди Ю. Оксмана на історію декабристського руху й зокрема «намагання змістити центр опозиційних настроїв у Росії на Південь, конкретно до Одеси, де бурхливе господарське піднесення прискорило процес розкладу старих соціально-економічних відносин» [23, с. 11], високо оцінюються й сучасними українськими істориками, а вищезгадана стаття Ю. Оксмана була перевидана 2011 р. Ю. Оксман приділяв увагу й вивченню українського національного визвольного руху, зокрема, присвятив окреме дослідження перебуванню на півдні України колишніх кирило-мефодіївців (передусім Миколі Савичу, який тривалий час мешкав в Одесі [24, с. 255–261]).

Інший дослідник історії революційних та громадських рухів ХІХ — початку ХХ ст. Олександр Рябінін-Скляревський приділяв їм національній українській складовій значно більше уваги. Зокрема, вказував на участь у масонському русі Одеси першої половини ХІХ ст. онуків останнього українського гетьмана — Петра та Кирила Розумовських та інших українців [25, с. 129, 131–132, 137], не забуваючи при цьому й про місце Одеси в історії грецького та польського національних рухів (зокрема, наголошуючи, що саме «в Одесі у Адама Міцкевича народилася ідеологія «Конрада Валенрода» — політичний програм філаретів... і потім ще два десятки років на правобережній Україні проглядають сліди філаретів» [25, с. 167]). Важливим внеском О. Рябініна-Скляревського в дослідження історії Одеси стало започаткування ним ґрунтовного вивчення одеської «Громади» другої половини ХІХ ст. При цьому історик зазначав, що «... склалася «громада» в Одесі під впливом сприятливих умов, які виникли тут в середині 1870-х років. Одеса стала тоді великим промисловим і культурним центром і притягала до себе всю Степову Україну й навіть Кубань» [26, с. 120]. О. Рябінін-Скляревський підкреслював зв'язок одеської «Громади» не лише з народницьким, але й з соціал-демократичним рухом. «За часів революційного народництва 1870-х років Одеська Громада близько стояла до народної маси, за 1880-х років цей зв'язок вона втратила», — констатував О. Рябінін-Скляревський, проте вказував на значні успіхи одеської «Громади» 1880-х рр. на культурницькій ниві («Вона ставила метою національно-куль-

турні завдання і виконувала в цьому напрямку велику роботу» [27, с. 179–180].

Історичні дослідження в УСРР 1920-х рр. здебільшого були припинені ідеологічними заборонами та хвилею репресій у 1930–1940-х рр. Проте започатковані у 1920-х рр. представниками, так би мовити, українського історичного «Розстріляного відродження» напрямки в дослідженні історії Одеси були продовжені у подальші часи як в радянській історіографії 1960–1970-х рр. (праці з історії торгівлі та промисловості Віктора Ващенка, з історії чумацького промислу — Ігоря Слабеева та ін.), так і вже в роки Незалежної України (праці з історії одеської «Громади» Олександра Болдирева, одеської «Просвіти» — Анатолія Мисечка та ін.). Осмислення доробку радянський вчених 1920-х рр. на ниві вивчення історії Одеси потребує подальших більш детальних досліджень, проте можна констатувати, що значним здобутком історіографії 1920-х рр. було визначення місця та ролі Одеси в багатьох загальноукраїнських історичних процесах нового часу.

### *Література та джерела*

1. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк, 1963.
2. Одеські історики. Енциклопедичне видання. Т. 1: початок XIX — середина XX ст. — Одеса, 2009.
3. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — Х., 1928.
4. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Т. 2. — Харків, 1927.
5. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Т. 1. — Одеса., 1925.
6. Воблій К. Г. Економічна географія України. — К., 1925. — С. 211.
7. Гончарук Т. Г. Праці істориків О. Оглоблина та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний збірник. — Одеса, 2005. — Вип. 5. — С. 8–17.
8. Гончарук Т. Г. Одеське порто-франко 1819–1859 рр. у працях О. П. Оглоблина // Південь України: етноісторичний, мовний та культурний виміри: збірник наукових праць IV Міжнародної наукової конференції (м. Одеса 24–25 квітня 2015 р.) / відповідальний редактор М. І. Михайлуца. — Одеса: ОНУ, 2015. — С. 70–73.
9. Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. — 1928. — Т. 9.

10. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. — Х.; К., 1931.
11. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму : соц.-економ. нариси й матеріали. Т. І. — [Х.], 1931.
12. Бачинський М. Головні економічні течії 30–40-х рр. на Степовій Україні // Записки Одеського наукового при У. А. Н. Товариства. Секція соціально-економічна. — 1928. — Ч. 3.
13. Слабченко Т. До історії аграрних криз на Україні в ХІХ ст. // Записки Одеського наукового при УАН Товариства. Секція соціально-історична. — 1928. — Ч. 2.
14. Варнеке О. Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. // Записки Одеського при УАН товариства. Секція соціально-історична. — 1927. — Ч. 1.
15. Букатевич. Н. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. — Одеса, 1928.
16. Петрунь Ф. О. Старовинні шляхи Одещини. Історично-топографічні довідки // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Укр. АН. — 1929. — Ч. 4–5. Секція соціально-історична.
17. Петрунь Ф. О. Качибей на старинних картах // Записки Одеського товариства природознавців. — 1928. — Т. 44. — С. 191–198
18. Історія Хаджибея (Одеси) в працях дослідників ХІХ–ХХ ст.: хрестоматія. — Одеса, 2015.
19. Календарь на 1924 год // Вся Одесса: адресная и справочная книга на 1924 год. — Одесса, 1924.
20. Гордієвський М. М. І. Пірогов і «Одесский Вестник» // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. — 1930. — № 4. — С. 3–22.
21. Музичка А. А. Маруся, казка. Одесса, 1834 // Записки іст.-філол. відділу / Укр. акад. наук. К., 1927. — Кн. 13/14. — С. 83–96.
22. Оксман Ю. Г. Одеське «гніздо змови» 1825 року (Спроба перегляду питання про базу «декабризму» на Україні) // Прапор марксизму. — № 1. — 1928.
23. Казмирчук Г., Латип Ю. Концепція «українського декабризму» / Григорій Казмирчук, Юрій Латип // Українські декабристи чи декабристи на Україні: рух декабристів очима істориків 1920-х років. — К, 2011.
24. Оксман Ю. Г. Кирилло-Мефодиевцы в Новороссии (Обзор материалов одесского архивного фонда) / Ю. Г. Оксман // Борьба классов. — № 1–2. — 1924.
25. Рябінін-Скляревський О. Таємні товариства на Півдні в епоху декабристів (масони, гетерія, філарети та вільнодумці) (На підставі матеріалів Одеського історичного архіву) / А. Рябінін-Скляревський // Рух декабристів на Україні. — Харків, 1926.
26. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1870-х років // Україна. — 1926. — № 5.

27. Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської Громади 1880-х років // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / за ред. Михайла Грушевського. — Кн. 4. — Харків; Київ: Державне видавництво України, 1929.

*Надійшла до редакції 06.01.2020 року*